

Voorwaarden voor kansrijke schoolmaaltijden

Langdurige, gezonde maaltijden voor alle
kinderen op alle scholen

Colofon

Titel: Voorwaarden voor kansrijke schoolmaaltijden: Langdurige, gezonde maaltijden voor alle kinderen op alle scholen

Datum: 29 juni 2023

Auteur: Eva van der Hulst

Adres: Trendbureau Drenthe,
onderdeel van CMO STAMM
Laan Corpus den Hoorn 100-2
9728 JR GRONINGEN
www.trendbureaudrenthe.nl

© Copyright 2023, CMO STAMM

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van CMO STAMM.

Voor zover het maken van kopieën is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912^j het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1995, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze opgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich te wenden tot CMO STAMM.

Inhoud

Colofon	1
1. Inleiding	3
1.1 Schoolmaaltijden op de politieke agenda	3
1.2 Schoolmaaltijden zijn niet nieuw	4
1.3 Onderzoeksvraag.....	4
1.4 Methode	5
2. De opbrengsten van schoolmaaltijden en kansengelijkheid.....	6
2.1 Sociale opbrengsten	6
2.2 Gezondheidsopbrengsten	6
2.3 Cognitieve opbrengsten	7
2.4 Economische opbrengsten	8
2.5 Opbrengsten en kansengelijkheid.....	8
3. Voorwaarde 1: Schoolmaaltijden voor alle leerlingen op alle scholen.....	10
3.1 Huidige situatie.....	10
3.2 Gewenste situatie.....	12
4. Voorwaarde 2: Duurzame organisatie	15
4.1 Huidige situatie.....	15
4.2 Gewenste situatie.....	16
5. Voorwaarde 3: Duurzame financiering	18
5.1 Huidige situatie.....	18
5.2 Gewenste situatie.....	20
6. Voorwaarde 4: Ter bevordering van de gezonde maatschappij	22
6.1 De motivatie achter schoolmaaltijden	22
6.2 Huidige situatie.....	23
6.3 Gewenste situatie.....	25
7. Conclusie	26
Referenties	28

1. Inleiding

1.1 Schoolmaaltijden op de politieke agenda

In Nederland groeit naar schatting één op de dertien kinderen op in armoede. In 2021 ging dit om zo'n 209 duizend minderjarigen. Armoede beïnvloedt het leven van kinderen op verschillende manieren. Zo vergroot het de kans op mentale en gezondheidsproblemen, leidt het sneller tot ongezonde eetpatronen en heeft armoede effect op leerprestaties en daarmee op toekomstige kansen op de arbeidsmarkt (NOS, 2023). Armoede is van alle tijden, ook in Nederland, maar dit is het afgelopen jaar toegenomen door de inflatie en stijgende energieprijzen die veroorzaakt werden door de oorlog in Oekraïne. Ook kinderen worden hierdoor getroffen.

In september 2022 ging er veel media aandacht naar kinderen die opgroeien in armoede toen een leerling op een Rotterdamse school flauwviel omdat hij het hele weekend niet gegeten had. Op deze gebeurtenis volgde ook politieke actie – er werd een motie aangenomen om kwetsbare kinderen op school maaltijden aan te bieden (Dassen & Paternotte, 2022). Er werd geld beschikbaar gesteld zodat er vanaf oktober 2022 ontbijt aangeboden kon worden op de scholen met de meest kwetsbare leerlingen. Een aantal maanden later is dit programma uitgebreid naar een schoolmaaltijdenprogramma waarbij het Jeugdeducatiefonds en het Rode Kruis zijn aangesloten en waarbij op meer scholen een ontbijt of lunch aangeboden kon worden (Wiersma, 2023). Op dit moment, in juni 2023, doen steeds meer scholen mee met dit programma en wordt de uitvoering op steeds meer scholen in gang gezet.

In dit geval was armoede de aanleiding om een schoolmaaltijdenprogramma op poten te zetten in Nederland. Het budget voor dit programma is beperkt en momenteel alleen beschikbaar voor de scholen met de meeste kwetsbare leerlingen. Dit is echter niet de eerste keer dat het aanbieden van schoolmaaltijden een thema is in de Nederlandse politiek: er wordt al langer gesproken over het aanbieden van een schoollunch, maar dan op alle scholen. Eind 2020 zijn hier verschillende scenario's voor uitgewerkt (Van Giessen et al., 2020). In dit geval was de onderliggende reden voor de schoollunch wel anders: dit was voornamelijk vanwege positieve gezondheidseffecten van een gezonde schoollunch (Blokhuys, 2020). Toentertijd is hier verder niks meer mee gedaan vanwege de naderende verkiezingen en is dit overgelaten aan het volgende kabinet, waarna het onderwerp ondergesneeuwd werd. Tegenwoordig zijn schoolmaaltijden wel weer een actueel politiek onderwerp, maar het gezondheidsaspect speelt hier een veel kleinere rol.

Er is nog veel te doen omtrent het onderwerp schoolmaaltijden. Scholen lopen aan tegen onder andere de praktische haalbaarheid en uitvoering. Zo worstelen zij met de tijd die het kost om maaltijden te organiseren. Daarbij wordt de vraag gesteld of scholen de verantwoordelijkheid zouden moeten dragen voor deze oplossing tegen armoede. De daadwerkelijke effecten van schoolmaaltijden en de vraag of ze structureel aangeboden zouden moeten worden staan ook ter discussie. Dit onderzoek is opgezet om een duidelijker beeld te krijgen van de relatie tussen schoolmaaltijden en kansengelijkheid en om duidelijker te krijgen hoe schoolmaaltijden georganiseerd moeten worden, willen deze optimaal benut kunnen worden. In dit rapport zal verder worden ingegaan op hoe schoolmaaltijden kunnen leiden tot meer gelijke kansen leiden en onder welke voorwaarden dit het

geval is. Voor dit onderzoek is literatuuronderzoek gecombineerd met de ervaringen van scholen en anderen die in hun werk met schoolmaaltijden te maken hebben.

1.2 Schoolmaaltijden zijn niet nieuw

In veel andere Europese landen zijn schoolmaaltijden heel normaal. In de meeste landen om ons heen krijgen kinderen tussen de middag eten op school en vaak is dit al decennia lang de norm (Van Bergen et al., 2020). Ook in Nederland zijn er scholen die al langere tijd schoolmaaltijden aanbieden. In Limburg loopt vanaf 2015 het project de Gezonde Basisschool van de Toekomst (GBT), opgezet door onder andere de provincie Limburg en de Universiteit van Maastricht. Dit is een concept waarbij de schooldag verlengd wordt en hier gezonde voeding en meer beweging is geïntegreerd worden. Als onderdeel van deze verrijkte schooldag wordt een gezonde lunch aangeboden voor alle kinderen. De GBT pilot bleek positieve effecten te hebben op onder andere gezondheid en gelijkheid. Daarom is er nu op steeds meer scholen animo voor het concept en is het inmiddels uitgebreid naar andere scholen in Limburg en de rest van Nederland (De Gezonde Basisschool van de Toekomst, 2023).

Ook de Wageningen University & Research en de Vrije Universiteit Amsterdam hebben onderzoek gedaan naar gezonde schoolmaaltijden met het project de Gezonde Schoollunch. Hierbij is een half jaar lang een pilot gedraaid op een drietal scholen, waarin is gekeken naar het draagvlak, de organisatie en het effect van een gezonde schoollunch op basisscholen. Ook in dit project lag de focus op gezondheidsvoordelen, al bleek uiteindelijk dat er ook andere voordelen waren, zoals een groter gevoel van gelijkheid doordat alle kinderen hetzelfde aten (Vingerhoeds et al., 2020).

Buiten deze (onderzoeks-)projecten om zijn er ook nog andere scholen die al langere tijd maaltijden aanbieden. Naast gezondheid is armoede ook hier een reden die op sommige plekken meespeelt. Een voorbeeld hiervan is een school in Zoetermeer, die nu zo'n twee jaar lang iedere ochtend ontbijt aanbiedt voor de kinderen die dat nodig hebben. Deze school is hiermee begonnen omdat zij merkten dat de helft van de kinderen zonder ontbijt naar school kwam, ofwel door armoede ofwel door andere vormen van stress of onrust in de thuissituatie. Door deze kinderen voor het begin van de schooldag een ontbijt aan te bieden, hoopte de school deze kinderen in staat te stellen om met meer energie en concentratie in de klas te zitten. Hier wordt ook gemerkt dat kinderen door het ontbijt rustiger en geconcentreerder zijn.

1.3 Onderzoeksvraag

Het onderwerp schoolmaaltijden is dus erg actueel in Nederland. Op sommige scholen wordt het al langere tijd gedaan en met de nieuwe regeling komen er veel scholen bij die aan maaltijdverstrekking doen. Het lijkt erop dat schoolmaaltijden positieve gezondheidseffecten hebben en dat ze bepaalde ongelijkheden weghalen door ervoor te zorgen dat kinderen die dit eerst niet hadden, met een gevulde maag in de klas zitten. Er zijn echter in de huidige vorm ook nog veel dingen waar tegenaan gelopen wordt, bijvoorbeeld de vraag wat voor eten er dan aangeboden moet worden en of dit aan bepaalde richtlijnen moet voldoen. In dit rapport wordt verder ingegaan op de mogelijke effecten van schoolmaaltijden, door antwoord te geven op de volgende vraag: *Onder welke voorwaarden leiden schoolmaaltijden tot meer gelijke kansen op de basisschool?*

Om deze vraag te beantwoorden wordt eerst gekeken naar wat schoolmaaltijden opleveren en hoe dit kan leiden tot meer kansgelijkheid. Hiervoor wordt gekeken naar effecten op sociaal, gezondheids-, cognitief en economisch niveau. Vervolgens wordt behandeld welke voorwaarden er nodig zijn om te zorgen dat dit effect van meer gelijke kansen ook daadwerkelijk bereikt wordt. Ten eerste moet de maaltijd voor het kind niet zorgen voor schaamte of uitsluiting, dus deze moet voor elk kind op elke school georganiseerd worden. Ook moeten maaltijden op iedere school langdurig en duurzaam georganiseerd en gefinancierd kunnen worden, zodat het een blijvende oplossing is. Tot slot moeten de maaltijden bevorderend zijn voor een gezonde leefstijl, op deze manier zijn de opbrengsten het hoogst, en daarbij worden anders niet alle voordelen eruit gehaald die erin zitten.

1.4 Methode

Om deze vragen te beantwoorden is er gebruik gemaakt van een combinatie van onderzoeksmethoden, namelijk literatuuronderzoek en interviews. Voor het literatuuronderzoek is gekeken naar onderzoek naar schoolmaaltijden zowel binnen als buiten Nederland. Hiervoor zijn wetenschappelijk publicaties bestudeerd, evenals evaluaties van verschillende projecten en de actualiteit. Daarnaast zijn er interviews gehouden met verschillende betrokken partijen. Er is gesproken met verschillende (onder andere Drentse) basisscholen waar wel en juist geen schoolmaaltijden aangeboden worden, om te horen hoe zij dit ervaren en wat voor hen uitdagingen zijn. Ook is er over schoolmaaltijden gesproken met andere partijen die op een bepaalde manier bij schoolmaaltijden betrokken zijn of er mee te maken hebben. Er is contact geweest met medewerkers van organisaties als JOGG, de GGD, de Gezonde Schoolaanpak, het Rode Kruis (voor het schoolmaaltijden programma), het GBT project, een scholenkoepel en de Gelijke Kansen Alliantie. Met deze mensen is gesproken over onder andere hun ervaringen, hun kijk op schoolmaaltijden en waarom zij doen wat ze doen. De meeste geïnterviewden zullen niet bij naam en/of school genoemd worden, maar hun ervaringen zullen wel gedeeld worden waar dat relevant is voor het beantwoorden van de vragen in dit onderzoek. Uiteindelijk worden de onderzoeksvragen beantwoord door te belichten hoe de onderwerpen in de literatuur terugkomen, in combinatie met de ervaringen en verhalen die uit de interviews zijn gebleken en die bovendien extra context geven aan wat in de literatuur benoemd wordt.

2. De opbrengsten van schoolmaaltijden en kansengelijkheid

Onderzoek naar schoolmaaltijden en projecten in andere landen, evenals het onderzoek naar de Gezonde Basisschool van de Toekomst in Limburg, laten een aantal positieve effecten van schoolmaaltijden zien. Een aantal van deze effecten is positief voor alle kinderen. Er zijn ook effecten die voor kinderen uit arme gezinnen relatief nog voordeliger zijn en zo dus tot meer kansengelijkheid leiden. De effecten van schoolmaaltijden zijn onder te verdelen op verschillende vlakken: effecten op het sociale, gezondheids-, cognitief en economisch vlak.

2.1 Sociale opbrengsten

Ten eerste hebben schoolmaaltijden voordelen op sociaal vlak. Het samen eten is een sociale aangelegenheid, wat voor meer onderlinge sociale gelijkheid zorgt (Illøkken et al., 2021). Bij de GBT viel op dat er minder conflicten plaatsvonden, de sfeer op school beter was, kinderen socialer gedrag vertoonden en er minder gepest werd (Oosterhoff et al., 2020; Van Run et al., 2020). Dit kwam door het samen eten, in combinatie met de verlengde/verrijkte schooldag. Ook op de andere geïnterviewde scholen was het samen eten een moment van saamhorigheid. Verschillende andere onderzoeken hebben ook aangetoond dat gratis schoolmaaltijden de sfeer verbeteren (Jeugdeducatiefonds, 2023) en een gevoel van gelijkheid en solidariteit creëren onder de leerlingen (Illøkken et al., 2021; Persson, Göranson, & Fjellström, 2010; Yu, Lim, & Kelly, 2019). Daarnaast zorgen schoolmaaltijden ervoor dat alle kinderen toegang hebben tot dezelfde maaltijden, wat ook voor meer onderlinge gelijkheid zorgt, en sociale verschillen verkleint (European Commission, 2021; Moffat & Thrasher, 2016; Oostindjer et al., 2017; Osowski & Fjellström, 2019; Pellikka et al., 2019; Sabinsky et al., 2019).

2.2 Gezondheidsopbrengsten

Naast opbrengsten op sociaal vlak, leveren schoolmaaltijden ook gezondheidsvoordelen op. Dit is het geval wanneer er specifiek gezond eten aangeboden wordt, maar ook al wanneer er eten aangeboden wordt zonder dat gezondheid centraal staat. Wanneer er een maaltijd op school aangeboden wordt, los van of deze gezond is, wordt ervoor gezorgd dat alle kinderen voldoende eten krijgen. Dit vermindert de kans op ondervoeding en klachten die daaruit kunnen ontstaan zoals vaker ziek zijn en depressiviteit (Goulart et al., 2019). Ook zorgen schoolmaaltijden, zelfs wanneer deze niet specifiek focussen op gezonde voeding, ervoor dat kinderen tot op zekere hoogte voedzaam eten binnenkrijgen. Met name in armere gezinnen komt het wel eens voor dat er geen geld hiervoor is en dat kinderen voornamelijk goedkoop en energierijk voedsel consumeren. Doordat schoolmaaltijden vaak in ieder geval voedzamer zijn dan dit junkfood, kunnen deze helpen om overgewicht tegen te gaan, evenals andere negatieve langetermijneffecten van dit eten op de gezondheid (Moffat & Thrasher, 2016). In 2022 had 11,5% van de 4- tot 12-jarigen en 13,8% van de 12- tot 16-jarigen in Nederland overgewicht (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2023), dit zijn dus zo'n 3 kinderen per klas. Tot slot zorgt een maaltijdprogramma op school voor een gevarieerder eetpatroon dan anders in sommige gevallen mogelijk zou zijn (Goulart et al., 2019; European Commission, 2021).

Wanneer er in het maaltijdprogramma ook nog specifiek gefocust wordt op gezonde voeding en voedseleducatie, zijn de gezondheidseffecten nog groter. In Zweden hebben de gezonde maaltijden gezorgd voor een significante stijging in lengte, wat een aanwijzing kan zijn van gezondheid (Lundborg,

Rooth & Alex-Petersen, 2021). Ook bij de Gezonde Basisschool van de Toekomst hebben de kinderen op de eetscholen een gezonder gewicht – hun BMI is afgenomen waar dat op controlescholen juist is toegenomen (Willeboordse et al., 2022). Naast dat kinderen op school gezonde voeding consumeren, leren zij door gezonde maaltijden meer over voeding, gezondere eetgewoonten en een duurzame levensstijl (Illøkken et al., 2021; Oostindjer et al., 2017; Osowski & Fjellström, 2019; Pellikka et al., 2019). Op de GBT is gebleken dat zij hierdoor zelf ook gezonder voedingsgedrag vertonen (Bartelink et al., 2019b; Bartelink et al., 2019c; Willeboordse et al., 2022). Deze positieve effecten strekken verder dan alleen de school: bij de GBT bleek dat gezond voedsel en voedingseducatie op school ook een effect hebben in de thuissetting (Bartelink et al., 2019b; Hahnrahts et al., 2021). Zo rapporteerden ouders meer bewustwording, voelden zij zich meer gesteund in het implementeren van gezond gedrag, en merkten zij dat kinderen thuis om gezonde producten gingen vragen die zij ook op school kregen. Naast dat kinderen hun ouders positief beïnvloedden, namen ouders ook zelf meer initiatief voor gezonde gedragsverandering als gevolg van het gezonde programma op school (Hahnrahts et al., 2021). In de thuissituatie bleek wel dat de positieve effecten groter waren voor kinderen met een hogere sociaaleconomische achtergrond (Bartelink et al., 2019b).

2.3 Cognitieve opbrengsten

Ook op cognitief vlak zijn er voordelen van schoolmaaltijden gevonden. De hoofdreden achter het schoolmaaltijdenprogramma van het Rode Kruis en het Jeugdeducatiefonds is dat kinderen die met honger in de klas zitten, zich niet kunnen concentreren en minder goed kunnen leren (NOS, 2023). Door een ontbijt en/of lunch aan te bieden op school, kan verzekerd worden dat alle kinderen gegeten hebben, wat ten goede komt aan hun schoolprestaties. Verschillende onderzoeken onderschrijven dit effect. Zo heeft Hinrichs (2010) een positief effect gevonden van schoollunches op schoolprestaties in de VS. Ook Fang en Zhu (2022) hebben een verbetering van cognitieve vaardigheden gevonden in China. Verder blijkt uit onderzoek in ontwikkelingslanden dat schoolmaaltijden zorgen voor een verbeterde concentratie en leercapaciteiten van kinderen (Illøkken et al., 2021; Wall et al., 2022.) en voor meer energie gedurende de rest van de schooldag (Illøkken et al., 2021). Bovendien blijken deze positieve effecten het grootst zijn voor kinderen uit huishoudens met een lage sociaaleconomische status (Fang, & Zhu, 2022; Hinrichs, 2010). Verder hebben Bütikofer, Mølland en Salvanes (2018) de effecten van een schoolontbijt in Noorwegen onderzocht. Zij concludeerden dat het aantal jaren gevolgd onderwijs significant toenam en dat de opbrengsten per gevolgd jaar onderwijs (in vergelijking met wanneer er geen onderwijs gevolgd zou worden) stegen als gevolg van het ontbijt. Deze effecten waren met name voordelig op jongere leeftijd en werkten generatieslang door.

Een schoolmaaltijd die specifiek ook nog gezond is, zou daarnaast extra positieve effecten kunnen hebben op de cognitie. Overgewicht is sterk geassocieerd met risicofactoren voor onderprestatie op school (European Commission, 2021) en in het algemeen is bekend dat een gezond dieet van belang is voor de gezondheid van de hersenen en de cognitieve ontwikkeling. Schoolmaaltijden kunnen hieraan bijdragen door alle kinderen een voedzame maaltijd te bieden (Naveed, Lakka & Haapala, 2020). Onderzoek in Zweden toont aan dat de gezonde schoolmaaltijden daar gezorgd hebben voor meer jaren scholing en een hogere afstroom naar de universiteit (Lundborg et al., 2021). Daarnaast kan een beter dieet leiden tot hogere aanwezigheid (Aliyar et al., 2015; Dalma et al., 2016; Gregorič et al., 2015) en betere communicatie tussen leerlingen en leraren (Dalma et al.,

2016), omdat kinderen blijer zijn om naar school te gaan en meer energie hebben (Aliyar et al., 2015; European Commission, 2021; Lundborg et al., 2021). Al deze factoren kunnen uiteindelijk bijdragen aan betere schoolprestaties. Bovendien is het zo dat, door een gezonde maaltijd, de bloedsuikerspiegel stabiel blijft. Hierdoor behouden kinderen gedurende de hele dag hun concentratie en energie waardoor zij beter kunnen leren (European Commission, 2021). Bij het onderzoek in Limburg wordt ook gekeken naar het effect van de Gezonde Basisschool van de Toekomst op taal- en rekenprestaties. De uitkomsten van dit onderzoek worden medio 2023 verwacht.

Verder zijn er door Zheng (2022) ook voordelige effecten gevonden van schoolmaaltijden op non-cognitieve vaardigheden, zoals emotionele stabiliteit. Hier geldt wederom dat deze positieve effecten het grootst zijn voor kinderen uit huishoudens met een lage sociaaleconomische status, wat dus bijdraagt aan meer kansengelijkheid.

2.4 Economische opbrengsten

Tot slot hebben schoolmaaltijden ook positieve economische effecten. Voor ouders verlicht het financiële lasten doordat zij geen ontbijt en/of lunch mee hoeven te geven wat tijd en geld bespaart (Aerestrup et al., 2015; Dalma et al., 2016; Osowski & Fjellström, 2019). Wanneer kinderen op school lunchen geeft dit ouders, en dan met name moeders, ook meer kansen om te participeren op de arbeidsmarkt (European Commission, 2021; Lundborg et al., 2021; Oostindjer et al., 2017; Osowski & Fjellström, 2019). Daarnaast hebben Lundborg en collega's (2021) in Zweden effecten gevonden van schoolmaaltijden op het toekomstige inkomen van kinderen. Bij kinderen die gedurende hun schooltijd maaltijden aangeboden kregen vonden zij een inkomensstijging van 3%, die opliep tot wel 6% voor kinderen uit de armste huishoudens. Dit betekent dat sociaaleconomische verschillen kleiner worden. Ook in Noorwegen is een inkomensstijging gevonden door een ontbijtprogramma op scholen, en daarbij bleek ook dat kinderen door het ontbijt uiteindelijk later productievere werknemers werden. Hierbij werd de investering ook meer dan terugverdiend: uiteindelijk leverden de voordelen van de schoolmaaltijden vier keer zoveel op als de kosten ervan (Bütikofer et al., 2018).

2.5 Opbrengsten en kansengelijkheid

Door alle kinderen op school dezelfde maaltijd te bieden, worden sociale verschillen verkleind, ervaren kinderen meer onderlinge gelijkheid en wordt er socialer gedrag vertoond. Doordat kinderen over het algemeen meer gelijk zijn, krijgen en ervaren zij ook meer gelijke kansen. Dit blijkt ook uit de voordelen die schoolmaaltijden hebben voor de gezondheid, cognitieve ontwikkeling en economisch.

Qua gezondheid zorgen schoolmaaltijden in het algemeen ervoor dat ieder kind te eten krijgt, wat al voordelig is op het vlak van onder andere ziektepreventie en een gevarieerd eetpatroon. Wanneer de maaltijden ook nog gezond zijn, leidt dit tot extra gezondheidsvoordelen zoals een gezonder gewicht en gezonder voedingsgedrag, zowel binnen als buiten de school. Vooral de kinderen die dit vanuit huis niet meekrijgen plukken hier de vruchten van. Zo ontstaat er meer kansengelijkheid door ieder kind toegang te geven tot (gezond) eten en dus te laten profiteren van de bijkomende gezondheidseffecten, en daarnaast door ieder kind te leren hoe zij dit in de rest van hun leven kunnen toepassen.

Op cognitief vlak zorgen schoolmaaltijden tot een mogelijke verbetering van concentratie, schoolprestaties en jaren gevolgd onderwijs. Deze factoren lijken vooral gunstig te zijn voor kinderen uit gezinnen met lagere inkomens. Door ervoor te zorgen dat zij niet met een achterstand (lege maag) de schooldag door moeten komen, zijn hun kansen meer gelijk aan die van kinderen uit gezinnen zonder armoede. Dit blijkt ook uit het feit dat veel van de gevonden effecten met name gunstig zijn voor kinderen uit armere families. Zo worden er dus meer gelijke kansen gecreëerd op cognitief vlak.

Economisch gezien helpen schoolmaaltijden ouders besparen en zorgen ze voor een stijging van het toekomstige inkomen van kinderen. Deze stijging is het grootst voor kinderen uit gezinnen met een lage sociaaleconomische status, en zorgt dus uiteindelijk voor kleinere verschillen en meer gelijkheid (Lundborg et al., 2021).

Kortom, schoolmaaltijden hebben de potentie om een positief effect te hebben op veel verschillende vlakken en dit kan leiden tot gelijkere kansen. Uit studies blijkt wel dat de effecten, afhankelijk van de opzet, nogal kunnen variëren. Oftewel, onder bepaalde voorwaarden kunnen schoolmaaltijden meer effect hebben. Dit leidt tot de volgende vraag: Onder welke voorwaarden leiden schoolmaaltijden tot gelijke kansen? In hoofdstuk 3 tot en met 6 zal hier verder op in worden gegaan.

3. Voorwaarde 1: Schoolmaaltijden voor alle leerlingen op alle scholen

De eerste voorwaarde waaronder schoolmaaltijden voor gelijke kansen zorgen, is er een die te maken heeft met het kind. Om ervoor te zorgen dat maaltijden nuttig zijn voor kinderen moeten deze aangeboden worden voor ieder kind, op elke school. Wanneer dit niet het geval is, kan het ontvangen van een schoolmaaltijd voor negatieve gevoelens zoals schaamte of uitsluiting zorgen. Er kan stigmatisering rondom het ontvangen van een maaltijd ontstaan, niet alleen binnen een school maar ook tussen verschillende scholen ontstaan. Het is dus ook belangrijk dat iedere school uiteindelijk meedoet en het is de vraag hoe dit opgestart kan worden.

3.1 Huidige situatie

3.1.1 Schoolmaaltijden voor alle leerlingen

Een aantal scholen in Nederland biedt al enige tijd een ontbijt en/of lunch aan, bijvoorbeeld via het schoolontbijt programma uit oktober 2022. Het verschilt echter per school hoe dit is ingestoken. Op sommige scholen wordt het eten voor iedereen aangeboden en wordt dit centraal georganiseerd. Op deze scholen is de maaltijd geïntegreerd in de schooldag. Een voorbeeld is de Gezonde Basisschool van de Toekomst, waar schoolbreed wordt gezorgd voor een gezonde lunch en tussendoortjes.

Er zijn ook scholen waar een ontbijt of lunch alleen wordt georganiseerd voor degenen die dit het hardst nodig hebben. Dit gebeurt bijvoorbeeld middels een ontbijt voor aanvang van de schooldag, of een tafel met gesmeerde boterhammen waar kinderen voor de lunch een broodje van mogen pakken. Hoewel op deze scholen vaak ook gezegd wordt dat iedereen het mag gebruiken, komt het er in de praktijk meestal op neer dat slechts een selecte groep hiervan gebruik maakt, namelijk degenen die het nodig hebben omdat zij thuis niet genoeg eten hebben. Maaltijden die alleen voor armere kinderen zijn kunnen ervoor zorgen dat er stigmatisering en een gevoel van segregatie ontstaat (Iløkken et al., 2021). Hierdoor is het mogelijk dat een deel van de kinderen die het wel nodig heeft, geen gebruik maakt van de maaltijd omdat zij schaamte voelen. Ook zou het kunnen dat een groep hier wel gebruik van maakt, maar dat zij hier vervelende opmerkingen over krijgen.

Deze schaamte blijkt ook uit de tussentijdse evaluatie van het schoolontbijt programma. Scholen merken schaamte bij zowel ouders als kinderen. Ouders durven hun kinderen bijvoorbeeld niet voor de maaltijd aan te melden, of kinderen durven geen eten te pakken. Deze drempel wordt niet ervaren op scholen waar geen onderscheid gemaakt wordt en waar alle kinderen kunnen mee eten (Jeugdeducatiefonds, 2023).

Ook in de interviews is dit gevoel van schaamte naar voren gekomen. Zo zei de directeur van een school die een boterhammenbuffet organiseerde voor schooltijd, dat een kleine selecte groep hier gebruik van maakt. Hoewel zij niet het gevoel had dat andere kinderen hier vervelende opmerkingen over maakten, vroeg ze zich wel af of ze iedereen bereikte die hier profijt van zou hebben. Het viel op dat vooral uit de oudere groepen weinig leerlingen kwamen. De reden hierachter was onduidelijk: het zou kunnen zijn dat dit kwam door het vroege tijdstip van het ontbijt (08:00 uur) waar oudere leerlingen geen zin in hebben, maar een andere mogelijke verklaring is dat deze leerlingen meer sociaal bewustzijn hebben waardoor ze het niet wilden. Ook merkte deze school dat het lastig was om alle ouders die hiervan zouden profiteren te bereiken, bijvoorbeeld doordat deze ouders zichzelf niet

wilden scharen onder de groep die dit nodig had. Een andere school had ook moeite met ouders in te lichten over de maaltijd, met name vanwege anderstaligheid. Wanneer het ontbijt niet voor alle kinderen aangeboden wordt, kan het dus zijn dat bepaalde groepen buiten de boot vallen ondanks dat zij er baat bij kunnen hebben.

3.1.2 Schoolmaaltijden op alle scholen

Op dit moment worden schoolmaaltijden ook niet op alle scholen georganiseerd. Een aantal scholen organiseert al maaltijden, de redenen hierachter verschillen. Er zijn scholen waar maaltijden zijn doordat iemand binnen de school hier aanjager toe was, bijvoorbeeld de school in Zoetermeer die al een paar jaar ontbijt organiseert. Ook zijn er scholen waar maaltijden opgestart zijn vanuit onderzoek, dit is bijvoorbeeld het geval in Limburg. Hier zijn in 2015 twee scholen gestart met eten op school in combinatie met meer beweging, als onderdeel van het onderzoek naar de Gezonde Basisschool van de Toekomst en omdat zij hier potentie in zagen. Weer andere scholen zijn gestart met maaltijden omdat zij het succes ervan zagen bij bijvoorbeeld de Gezonde Basisschool van de Toekomst. Hierbij hielp het hen dat er een lage drempel was om mee te doen, omdat het geld en de middelen aanwezig waren, evenals aanjagers van onder meer de universiteit en de gezondheidsregio. De laatste groep scholen die schoolmaaltijden organiseert heeft hier ook mee kunnen starten door een verlaagde drempel – dit zijn de scholen die gestart zijn middels het budget wat door de overheid beschikbaar is gesteld in het landelijke schoolmaaltijdenprogramma. Via dit programma kunnen alle scholen meedoen waarvan ten minste 30% van de leerlingen uit een huishouden met een laag inkomen komt (Schoolmaaltijden, 2023).

Er zijn in de huidige situatie ook scholen die zouden willen starten met maaltijden maar hier niet het geld voor hebben. Veel scholen voldoen niet aan de voorwaarden van het landelijke schoolmaaltijdenprogramma. De ‘30% grens’ die hier gesteld is, is er omdat het budget beperkt is en er op deze manier hulp komt op de plekken waar dit het hardst nodig is (Wiersma, 2023). Zo vallen er echter veel scholen, waar evengoed armoedeproblematiek speelt, buiten de boot omdat zij niet van de regeling gebruik kunnen maken.

In de huidige situatie wordt ook gemerkt dat het onderscheid wat gemaakt wordt tussen scholen, op basis van inkomen, stigmatiserend werkt voor scholen en ouders. Een van de basisschooldirecteuren benoemde dit in het interview:

“Hoe stigmatiserend [is het] voor scholen en ouders dat ze bij de groep horen die te weinig geld hebben. Je hoort die ouders al denken: straks gaan ze denken dat ik te weinig geld heb, omdat ik met mijn kind op deze school zit. Ook wanneer zij helemaal niet onder die groep vallen.”

Wat in de huidige regeling ook nog meespeelt is dat scholen niet altijd zicht hebben op hoeveel procent van de leerlingen het thuis niet breed heeft, dit is soms erg lastig om in beeld te krijgen. Hierdoor is het mogelijk dat juist kinderen op scholen waar relatief minder armoede is, baat zou kunnen hebben bij een schoolmaaltijd. Op deze scholen wordt armoede mogelijk namelijk minder gezien als een

‘probleem’, waardoor er minder aandacht is voor de problematiek. Zo komt de hulp dus niet terecht op alle plekken waar deze nodig is.

3.2 Gewenste situatie

In de gewenste situatie worden maaltijden aangeboden aan alle leerlingen op alle scholen. Hiermee worden stigmatisering en ongelijkheid vermindert en profiteert ieder kind dat er baat bij kan hebben van de schoolmaaltijden. Ook zijn de positieve effecten van de maaltijden het grootst wanneer iedereen meedoet, omdat dit een gevoel van gelijkheid geeft. Daarbij is wel belangrijk dat dit niet betekent dat de maaltijd verplicht is. In andere landen en in Limburg was dit ook niet het geval. Wel is steeds gebleken dat, wanneer de maaltijd voor iedereen beschikbaar is en men hierachter staat, dit uiteindelijk de norm wordt. Hierdoor is het uiteindelijk zo dat verreweg het merendeel van de kinderen aansluit bij de maaltijd.

Om in de situatie te komen dat alle scholen maaltijden aanbieden, moet dit op een heleboel plekken nog wel in gang gezet worden. De meningen zijn verdeeld over deze situatie bereikt zou kunnen worden. Dennis Wiersma, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, heeft benoemd dat de schoolmaaltijden niet opgelegd moeten worden en dat het initiatief hiertoe vanuit scholen zelf moet komen. Ook onderling verschillen scholen van mening. Sommige scholen, die vaak ook al gestart zijn via het programma van het Rode Kruis en Jeugdeducatiefonds, vinden het een mooi initiatief waar zij direct in zijn gestapt. Anderen zien het programma vooral als een extra taak die op hun bordje wordt gelegd, maar waar zij eigenlijk onvoldoende tijd en geld voor hebben. Hoewel deze scholen vaak nog wel meedoen, vinden zij dat de maaltijden eigenlijk door de overheid opgepakt zou moeten worden.

Grofweg zien we hier de afweging tussen top-down (vanuit de overheid opgelegd) en bottom-up (door scholen zelf in gang gezet) initiatief. Wat de ‘beste’ manier is, hangt daarnaast ook af van karakteristieken van onder andere de school, leerlingpopulatie, ouders en omgeving. Onderzoek heeft aangetoond dat bepaalde eigenschappen het makkelijker maken om voedingsgerelateerde programma’s in te voeren op scholen – dit is makkelijker wanneer een school klein is, wanneer er in verhouding weinig leerlingen met lage sociaaleconomische status zijn, en wanneer scholen al een bestaand voedselbeleid hebben (Aerstrup et al., 2015). Wel kunnen er, ondanks de verschillen tussen scholen, een aantal algemene lessen getrokken worden uit eerdere projecten en voedselprogramma’s, om te kijken op welke manier maaltijdverstrekking het best opgestart kan worden.

3.2.1 Een succesvolle opstart van schoolmaaltijden op alle scholen

Om tot de gewenste situatie inclusief succesvolle opstart te komen, kunnen we een voorbeeld nemen aan het project van de Gezonde Basisschool van de Toekomst dat zich steeds verder aan het verspreiden is. Wat heeft geholpen bij de GBT is de combinatie van top-down advies (gezondheid, gestimuleerd door o.a. de GGD), bottom-up betrokkenheid (ouders en schoolpersoneel) en externe, praktische hulp (het onderzoeksteam). Cruciaal hierbij was communicatie, coördinatie en saamhorigheid tussen deze verschillende partijen (Bartelink et al., 2019a). Deze factoren zijn ook belangrijk gebleken bij de implementaties van andere voedselprogramma’s in de EU. Zo is gebleken dat scholen zich gehinderd voelen wanneer zij zelf veel verantwoordelijkheid hebben, vooral als de interventie complex is. Om het succes van een programma te garanderen is het belangrijk dat

schoolpersoneel genoeg ondersteuning krijgt (Aerestrup, 2015) (oftewel: externe, praktische hulp). Wat ook belangrijk kan zijn voor het succes van een interventie, is de houding van het schoolpersoneel tegenover de interventie (Aerestrup, 2015) (bottom-up betrokkenheid). Een met name veelgenoemd bezwaar is de toenemende werkdruk voor leerkrachten, het is dus zaak dat schoolmaaltijden niet hun takenpakket verzwaren (Vingerhoeds et al., 2020). Naast scholen moet er ook rekening gehouden worden met ouders. Ook bij hen moet er draagvlak gecreëerd worden voor de verandering. Hiervoor is het van belang om de voordelen van schoolmaaltijden te benadrukken, zoals dat het hen zelf ook tijd en geld bespaart en dat het positief bijdraagt aan de gezondheid (top-down advies). Daarnaast is het belangrijk om goed naar ouders te luisteren en hen mee te nemen in hoe het werkt (Vingerhoeds et al., 2020) (bottom-up betrokkenheid).

Uit de GBT opstart is gebleken dat grote uitdagingen vooral te maken hebben met de capaciteiten van schoolpersoneel om het programma te ondersteunen. Dit is vooral op het gebied van tijd, training en beschikbaar personeel (Bartelink et al., 2019a; Aerestrup et al., 2015; Osowski, & Fjellström, 2019). Daarnaast helpt het absoluut niet om ouders te dwingen mee te doen, zij moeten niet voelen alsof het programma aan hen opgelegd is (Vingerhoeds et al., 2020).

Het lijkt in Nederland geen optie om centraal vanuit de overheid op te leggen dat alle scholen maaltijden aanbieden. De overheid heeft aangegeven dit zelf niet verplicht te willen maken, daarbij verkleint dit ook het draagvlak en daarmee de kans van slagen enorm. Wat de overheid wel kan doen, is het voor scholen zo makkelijk mogelijk maken om de overstap te maken naar schoolmaaltijden. Dit kan zij doen door het beschikbaar stellen van geld en andere middelen. Denk bijvoorbeeld aan een draaiboek, maar ook het faciliteren van een manier waarop er voldoende mankracht is om dit uit te voeren (Vingerhoeds et al., 2020). Verder kan de overheid een rol spelen in het benadrukken van de voordelen van schoolmaaltijden. Op deze manier kan er draagvlak gecreëerd worden bij onder andere ouders en schoolpersoneel. Vervolgens is het zaak dat er vanuit dit draagvlak op schoolniveau gekozen wordt om maaltijden aan te gaan bieden.

Wat ook helpt in het creëren van draagvlak, is wanneer er positieve voorbeelden in de omgeving zijn. In Limburg is het programma uitgebreid van 2 naar 30 scholen en ook in andere provincies wordt het voorbeeld gevolgd. Zo wordt er in Groningen eveneens op provinciebreed vlak gekeken naar hoe schoolmaaltijden overal aangeboden kunnen worden. Als onderdeel van het project Tijd voor Toekomst gaan verschillende gemeenten hier aan de slag met de verrijkte schooldag. Een van de projecten die hieronder valt is de gezonde lunch, een initiatief van de provincie, de gemeente Oldambt en het Healthy Ageing Network Northern Netherlands¹. Voor dit project is in samenwerking met scholen een aanpak ontwikkeld hoe de gezonde schoollunch goed georganiseerd kan worden, door draaiboeken te maken en extra ondersteuning te bieden (zie www.gezondelunchaanpak.nl voor meer informatie). Initiatieven als deze verlagen voor andere scholen ook weer de drempel om aan boord te stappen en (gezonde) maaltijden aan te bieden.

¹ Het Healthy Ageing Network Northern Netherlands (HANNN) is een coalitie die zich inzet voor meer gezonde jaren voor alle inwoners van noord-Nederland. HANNN werkt aan een gezondere leefomgeving door betrokken te zijn bij allerlei projecten en initiatieven die hierbij aansluiten. HANNN is een samenwerking tussen verschillende overheidsinstanties, onderwijsinstellingen, gezondheidsorganisaties en bedrijven (zie ook: www.hannn.eu).

Naast de provincies Limburg en Groningen zijn er ook steeds meer steden en gemeenten die schoolmaaltijden (gaan) opzetten, bijvoorbeeld Den Haag en Rotterdam. Deze langzame uitbreiding van de schoolmaaltijden werd door meerdere geïnterviewden beschreven als de metafoor van de verspreidende olievlek. Momenteel wordt er in overleg met het ministerie gekeken hoe dit verder gefaciliteerd kan worden om (gezonde) schoolmaaltijden zo toegankelijk mogelijk te maken voor alle scholen. Daarbij werd ook genoemd dat de groter wordende olievlek, oftewel het groeiende aantal scholen dat een verrijkte schooldag inclusief maaltijden aanbiedt, ook weer helpt om een signaal af te geven aan het ministerie. De hoop werd uitgesproken dat het ministerie hierdoor inziet dat hier veel potentie ligt voor de toekomst, zodat zij ook het belang inziet en kan gaan bijdragen aan het bereiken van de gestelde gewenste situatie.

Een andere factor die bijdraagt aan het groeien van de olievlek is wanneer ouders zien dat het concept werkt. Hierdoor zullen sommigen namelijk meer geneigd zijn om hun kinderen naar scholen te brengen met maaltijden, waardoor er weer meer scholen gestimuleerd worden om in te stappen. Ook dit kan bijdragen aan het bereiken van de gewenste situatie van maaltijden overal en voor iedereen.

De eerste voorwaarde om ervoor te zorgen dat schoolmaaltijden kansenongelijkheid verkleinen, is dus dat de maaltijden op alle scholen en voor alle leerlingen aangeboden worden. Zo geeft de maaltijd kinderen geen negatieve gevoelens als schaamte of uitsluiting. Om hier te komen is er stimulering, draagvlak, en externe hulp nodig. Het realiseren van deze eerste voorwaarde leidt tot vragen over de verdere organisatie van de schoolmaaltijden, wat leidt tot de volgende voorwaarde waaraan schoolmaaltijden moeten voldoen voor het bevorderen van kansgelijkheid: ze moeten duurzaam georganiseerd kunnen worden op het niveau van de school. Hierop wordt verder ingegaan in hoofdstuk 4.

4. Voorwaarde 2: Duurzame organisatie

De tweede voorwaarde waaronder schoolmaaltijden voor meer kansengelijkheid zorgen, is dat scholen de maaltijden langdurig en duurzaam kunnen organiseren, zodat de maaltijden een blijvende oplossing zijn. Hierbij komt de vraag kijken wie er, naast het opstarten zoals besproken in hoofdstuk 3, verantwoordelijk is voor de verdere organisatie van de schoolmaaltijden. Ook is het de vraag welke faciliteiten er nodig zijn voor het organiseren van de maaltijden. Alleen wanneer maaltijden wat betreft mensen en middelen op een duurzame manier zijn ingestoken, kan de school de maaltijden blijvend aanbieden en kunnen de maaltijden daadwerkelijk effecten hebben op de langere termijn.

4.1 Huidige situatie

4.1.1 Benodigde mensen

Uit de evaluatie van het schoolontbijt programma dat vooraf ging aan het grotere schoolmaaltijden programma, is gebleken dat veel scholen vonden dat de praktische organisatie veel tijd en inzet vereiste. Het verschilde per school hoe en door wie dit opgepakt is – bijvoorbeeld door onderwijsondersteunend personeel of door ouders (Jeugdeducatiefonds, 2023). De hoge werkdruk bleek een grote hindernis, bijvoorbeeld door een lage ouderbetrokkenheid of een personeelstekort. Dit was voor scholen dan ook de vaakst voorkomende reden om niet mee te doen aan het ontbijt. Ook in de interviews kwam dit naar voren, zo zei de directeur van een basisschool het volgende:

“Voor volgend jaar maak ik me zorgen hoe ik het moet doen als ik minder menskracht heb, of ik het rond kan krijgen. Blijft het draagvlak dan zo, of moet ik te veel zwaarte bij een te klein groepje mensen neerleggen? In dat geval weet ik niet of het dan nog werkbaar is.”

Waar men het in ieder geval over eens is, is dat de werkdruk van de schoolmaaltijden niet bij het takenpakket van de leerkrachten moet komen, aangezien zij het al druk genoeg hebben (Jeugdeducatiefonds, 2023; Vingerhoeds et al., 2020).

4.1.2 Benodigde faciliteiten

Naast mensen zijn er ook faciliteiten nodig voor de organisatie van schoolmaaltijden. Wat dit precies inhoudt hangt af van de manier waarop maaltijden georganiseerd zijn. Wel is er in ieder geval een plek nodig om het eten te bewaren (koelkast, diepvries, voorraadkast). Ook zou je hierbij kunnen denken aan een uitgebreidere keuken, met name als er wordt gedacht aan warme maaltijden. Waar deze faciliteiten in veel andere Europese landen standaard bij scholen inbegrepen zijn, is dit in Nederland vaak nog slechts tot beperkte mate aanwezig. In interviews bleek ook dat dit voor sommige scholen in het begin een extra uitdaging was voor het opzetten van de maaltijden.

Een andere faciliteit waaraan gedacht kan worden is de plek waar het eten opgegeten wordt. Op veel Nederlandse basisscholen wordt in de klas gegeten. In landen om ons heen die gezamenlijke maaltijden aanbieden is het vaak het geval dat er een centrale kantine is waar de lunch genuttigd wordt (Van Bergen et al., 2020).

4.2 Gewenste situatie

4.2.1 Benodigde mensen

Een oplossing voor het probleem van werkdruk en verantwoordelijkheid zou kunnen liggen bij een coördinator die op scholen de organisatie op zich neemt. Wanneer deze gefaciliteerd wordt voor de school kan het onderwijspersoneel zich bezig blijven houden met de bestaande taken binnen de school (Jeugdeducatiefonds, 2023). De geïnterviewde scholen gaven ook aan dat de ideale situatie voor hen zou zijn wanneer de maaltijd volledig uitbesteed wordt, zodat de druk eraf wordt gehaald voor mensen in het team. Een andere optie die genoemd werd is een externe cateraar. Het uitbesteden van de organisatie zorgt ook voor minder afhankelijkheid van ouders of andere vrijwilligers en meer zekerheid in de toekomst. Dit sluit aan bij wat in hoofdstuk 3 genoemd is als een van de factoren die bij de GBT hadden bijgedragen aan de succesvolle opstart: naast top-down advies en bottom-up betrokkenheid werd externe, praktische hulp (het onderzoeksteam) genoemd als belangrijke facilitator. Dit geldt dus niet alleen voor het opstarten van de maaltijden, maar ook voor het verder voortzetten van de organisatie ervan.

Het extern uitbesteden van de verantwoordelijkheid kan op verschillende manieren worden ingevuld... Zo kan de plek waar de schoolmaaltijden worden bereid verschillen. In andere Europese landen is het meestal de lokale overheid (gemeente) die de uitvoerende verantwoordelijkheid van de schoolmaaltijden draagt. Op de scholen zelf is er dan ofwel een apart keukenteam aanwezig wat de maaltijd bereidt en verzorgt, of de maaltijd wordt in centrale keukens bereid van waaruit deze verspreid worden, of er wordt een externe cateraar ingehuurd (Van Bergen et al., 2020). In Nederland gebeurt het ook al op sommige plekken dat het vanuit de lokale overheid georganiseerd wordt. In Limburg en Groningen speelt de provincie een rol, en in grote steden als Rotterdam en Den Haag neemt de gemeente een belangrijke rol aan. Wat ook gedaan zou kunnen worden, is dat er binnen de school een maaltijdencoördinator apart aangenomen wordt. Dit is bijvoorbeeld nu al het geval op een school in Groningen waarmee gesproken is. In samenwerking met onder andere de gemeente en de provincie is het de taak van deze persoon om de maaltijd goed op te zetten en te coördineren.

Uiteindelijk zal het een combinatie van bovengenoemde partijen zijn die betrokken zijn in de organisatie. Het is met name belangrijk dat scholen niet volledig zelf uit hoeven te zoeken hoe ze dit kunnen aanpakken, aangezien zij hier niet de tijd en middelen voor hebben. Op dit moment wordt er ook in Nederland al gekeken hoe het GBT-concept verder uitgerold kan worden en wordt er met het ministerie gesproken over wat er mogelijk is. Daarbij is een van de ambities ook om een blauwdruk te creëren zodat schoolmaaltijden overall georganiseerd kunnen worden. Hierin wordt wel rekening gehouden met specifieke karakteristieken van de regio, aangezien het in elke regio zo zal zijn dat er net een andere manier is die het beste werkt.

Ook wanneer de organisatie uitbesteed wordt aan een externe partij of coördinator, zal de school waarschijnlijk nog steeds wel een rol moeten spelen in de organisatie van de maaltijden. Dat hoeft echter geen probleem te zijn. Een schooldirecteur zei hierover het volgende:

“Als de overheid zegt we doen dit en wij regelen het, zijn we er helemaal voor. En als er dan nog iets vanuit school gevraagd wordt, qua inzet van uren of iets anders, om te coördineren

of overleggen, dan is dat geen enkel probleem. Maar zolang dat relatief veel hap snap blijft, heb ik er weinig vertrouwen in.”

De school wil dus best wat van het werk op zich nemen, maar dan moet het wel zo zijn dat niet de volledige organisatie en verantwoordelijkheid bij hen komt te liggen, dat het grootste gedeelte al wel geregeld is en dat er ingezet wordt op de lange termijn.

Iets anders wat nog relevant is voor de organisatie en verantwoordelijkheid van maaltijden, is de schaal waarop maaltijden aangeboden worden. Hoe groter het aantal scholen dat aan maaltijdverstrekking doet, hoe effectiever en goedkoper het geregeld kan worden. Wanneer aan de voorwaarde wordt voldaan dat iedere school maaltijden aanbiedt, kan er meer vanuit de massa geregeld worden. Zolang niet alle scholen overal meedoen, lijkt het nog steeds een goede oplossing om één verantwoordelijke te hebben die op lokaal niveau de uitrol van het programma oppakt: een kwartiermaker. Deze persoon kan de verbindende schakel zijn tussen de school en andere relevante partijen die betrokken zijn, bijvoorbeeld voedselleveranciers en organisaties die mankrachten kunnen leveren. Wat betreft deze mankrachten, oftewel de mensen die op de school zelf het eten verzorgen, zijn ook verschillende opties naar voren gekomen in de interviews. Zo zou een cateraar dit kunnen doen, studenten die bijvoorbeeld een koksopleiding volgen, arbeidsongeschikten, of vrijwilligers. Een ander genoemd voorstel is om dit hetzelfde te regelen als bij het overblijven op school: door ouders te vragen en hier een vrijwilligersvergoeding tegenover te zetten. Momenteel worden verschillende dingen gedaan en verschillende dingen kunnen werken. Wat het belangrijkste is voor de gewenste situatie is dat er één duidelijke verantwoordelijke is en dat het organiseren van het eten de werkdruk van het schoolpersoneel niet aanzienlijk verhoogt.

4.2.2 Benodigde faciliteiten

Wat betreft faciliteiten kan er verschillend gekeken worden naar de gewenste situatie. Zoals benoemd zijn er verschillende manieren waarop maaltijden georganiseerd kunnen worden waarbij verschillende soorten faciliteiten nodig zijn. Voor kansengelijkheid lijkt het niet direct uit te maken welk van deze manieren gekozen wordt voor het organiseren van de maaltijden. Wel zijn de benodigde faciliteiten iets waar in de toekomst rekening mee gehouden zou kunnen worden, om een duurzame organisatie van schoolmaaltijden te stimuleren. In Limburg werd aangegeven dat zij op scholen die nieuw gebouwd worden, in het ontwerp meenemen dat er bijvoorbeeld een voldoende grote keuken aanwezig moet zijn.

Kortom, de tweede voorwaarde voor schoolmaaltijden om bij te dragen aan gelijkere kansen, is een duurzame organisatie. Dit gaat erom dat iemand verantwoordelijk is voor de organisatie, maar ook om de benodigde faciliteiten. Beide factoren spelen een rol in of scholen succesvol maaltijden kunnen organiseren. Iets anders wat voor scholen een voorwaarde is om de maaltijden duurzaam neer te zetten is financiering. Deze voorwaarde wordt verder uitgelicht in het volgende hoofdstuk.

5. Voorwaarde 3: Duurzame financiering

Om schoolmaaltijden tot een blijvende oplossing te maken is er, naast mensen en faciliteiten, ook geld nodig om het op te zetten. Wanneer er geen goede financiering is, kunnen scholen niet op een houdbare en duurzame manier maaltijden opzetten, waardoor deze niet het gewenste effect kunnen bereiken. Sinds oktober 2022 zijn er landelijke regelingen voor een schoolontbijt/schoolmaaltijden, maar er zijn ook scholen die al langer maaltijden aanbieden of die het geld ergens anders vandaan halen. Uiteindelijk is het de vraag hoe schoolmaaltijden voor ieder kind in Nederland betaalbaar gemaakt kunnen worden.

5.1 Huidige situatie

5.1.1 Landelijke schoolmaaltijdenregeling

In oktober 2022 is er door het rijk 5 miljoen euro beschikbaar gesteld voor gratis ontbijt op 500 basisscholen. Dit geld was beschikbaar voor de scholen die dat het hardst nodig hadden en werd verdeeld door het Jeugdeducatiefonds (NOS, 2022). Het budget was beschikbaar tot januari en dit is uiteindelijk met hetzelfde budget verlengd tot het voorjaar van 2023, toen het schoolontbijtprogramma afliep en overging in het schoolmaaltijdenprogramma (Wiersma, 2023). Omgerekend was er in deze gehele periode dus zo'n 10.000 euro per school beschikbaar, wat (uitgaande van 8 maanden (oktober t/m mei)) neerkomt op zo'n 285 euro per school per week. Een van de scholen die gebruik maakte van het ontbijtbudget gaf in het interview aan dat deze regeling financieel nooit enige problemen voor hen heeft opgeleverd. Alle aanvragen die zij deden zijn goedgekeurd en zij hebben hier nooit problemen mee ervaren. Ook was dit geld ruim voldoende om de benodigde faciliteiten (bijvoorbeeld koelkast en vriezer) te kopen en af en toe een extraatje aan te bieden, zoals een kerstpakket voor de hele school rondom de feestdagen.

In navolging van het ontbijtbudget is vervolgens in het voorjaar van 2023 een landelijk schoolmaaltijdenprogramma uitgerold. Vanaf eind maart 2023 kunnen scholen zich hiervoor inschrijven en het loopt voorlopig tot en met december 2023. In dit programma is 100 miljoen euro beschikbaar gesteld voor maaltijdverstrekking op scholen. De scholen die hieraan meedoen kunnen ervoor kiezen om ofwel een lunch te organiseren, waarbij zij een bedrag van 9 euro per leerling per week ontvangen, of de scholen kunnen kiezen om boodschappenkaarten te geven aan de ouders die dat het hardst nodig hebben, met daarop een bedrag van 11 euro per kind per week. Vanwege een beperkt budget komen niet alle scholen in aanmerking voor het programma: voor nu geldt dit alleen voor de scholen waarvan ten minste 30% van de leerlingen uit een huishouden met een laag inkomen komt (Wiersma, 2023). In totaal is er budget voor zo'n 300.000 kinderen (Bremer, 2023). Er is ervoor gekozen om deze grens op schoolniveau te trekken, omdat er op deze manier verwacht wordt zo veel mogelijk kinderen die het nodig hebben te bereiken. Eind juni wordt geëvalueerd of dit een andere groep zou moeten zijn (Wiersma, 2023).

5.1.2 Schoolmaaltijden buiten de landelijke regeling

Er zijn ook scholen die al langere tijd eten aanbieden aan kwetsbare of alle leerlingen. Per school en per regio verschilt het hoe dit gefinancierd is. Een aantal scholen hebben ook aangegeven hier creatief

in te moeten zijn en verschillende potjes aan te moeten spreken om de maaltijden door te kunnen blijven zetten.

Een voorbeeld van zo'n potje is het Nationaal Programma Onderwijs (NPO), waarvan een aantal geïnterviewde scholen het geld in de maaltijden steekt. Dit NPO budget is in februari 2021 door het kabinet Rutte III uitgetrokken voor het onderwijs, om de door corona opgelopen achterstanden weg te werken. In totaal gaat het om 8,5 miljard euro (Meijer, 2022). Scholen waren vrij in waaraan ze dit besteedden, denk bijvoorbeeld aan extra lessen tot extra personeel (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, n.d.). Er zijn scholen geweest die dit geld hebben gebruikt voor schoolmaaltijden. Een voorbeeld is de St. Willibrordusschool in Oude Pekela. Zij redeneerden dat hetgeen wat onder achterstanden ligt, voeding en beweging is, en dat deze enorm belangrijk zijn voor de ontwikkeling van kinderen. Daarom is het geld op deze school naar voeding en beweging gegaan en werd er zo o.a. een lunch aangeboden. Om dit langdurig te kunnen blijven aanbieden is hiervoor ook nog extra geld bijgelegd door de onderwijsstichting Primenius en de gemeente Pekela (RTV Noord, 2022). In de Gemeente Emmen is men bezig met een vergelijkbaar project. Er zijn ook scholen waar de coronagelden op een andere, meer indirecte manier, zijn gebruikt om de schoolmaaltijden mogelijk te maken. Hier werd het NPO geld bijvoorbeeld gebruikt om extra mensen in dienst te nemen. Deze onderwijsassistenten hielpen o.a. met het klaarzetten van het schoolontbijt en het begeleiden van de kinderen. Hierdoor werden leerkrachten ontlast en hoefde er geen cateringbedrijf gehuurd te worden of vrijwilligers gezocht.

Het NPO budget is wel eindig en stopt voor iedereen in schooljaar 2024-2025. Er zijn ook scholen die al eerder door het geld heen zijn (Meijer, 2022). Door deze tijdelijkheid is het dus de vraag in hoeverre het NPO geld een duurzame manier is om schoolmaaltijden te financieren.

Naast de NPO gelden spreken sommige scholen ook andere potjes aan voor de schoolmaaltijden. Een aantal scholen heeft aangegeven hierin steeds creatiever te moeten worden om nieuwe potjes te vinden die aangesproken kunnen worden. Voorbeelden van zulke potjes zijn budget wat scholen eigenlijk hadden staan voor een museumbezoek (Algemeen Dagblad, 2022) en subsidies voor armoede of juist educatieve doeleinden (Pointer, 2023).

Ook zijn er andere bestaande initiatieven waarbij eten op school wordt aangeboden, waarvoor weer op andere plekken geld beschikbaar is. Zo maken veel scholen gebruik van de schoolfruit regeling. Dit is een project waarbij scholen 20 weken lang, 3 keer per week een portie fruit of groente ontvangen voor iedere leerling. Het schoolfruitprogramma wordt gefinancierd door de Europese Unie (Europees schoolfruit en -groente programma, n.d.). In schooljaar 2022-2023 was het budget voor de regeling zo'n 6 miljoen euro in totaal. Omdat er meer scholen waren die zich hadden aangemeld dan dat het budget toeliet, is er een loting geweest om te bepalen welke scholen mee konden doen met de regeling (Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2023). In dit geval is er geld gebruikt wat door de EU beschikbaar is gesteld.

5.1.3 Lokale initiatieven

Naast deze landelijke en EU-brede budgetten zijn er op verschillende plaatsen lokale initiatieven, waarbij bijvoorbeeld gemeenten of provincies bijspringen. Ook zijn er een aantal scholen die zelf wat opgepakt hebben om schoolmaaltijden te kunnen aanbieden. Hieronder zullen een aantal voorbeelden van initiatieven uitgelicht worden.

In de provincies Friesland, Utrecht en Noord-Holland deelt het Rode Kruis ontbijttassen uit aan gezinnen die dit nodig hebben (Rode Kruis, 2022). Deze ontbijttassen zijn later omgezet in voedselbonnen. Ook in de gemeente Noordenveld in Drenthe worden ontbijttassen uitgedeeld met gezonde producten. Hier is dit georganiseerd vanuit de gemeente, in samenwerking met Welzijn in Noordenveld, leerlingen van een basisschool, en de onderwijsstichting Openbaar Primair Onderwijs Noordenveld (Renkema, 2023). Deze tassen zijn beschikbaar voor gezinnen met basisschoolleerlingen, en voor middelbare scholieren werden op school broodjes neergezet. Het project in Noordenveld is opgezet om landelijke regelingen te overbruggen maar wordt waarschijnlijk doorgezet tijdens en na de zomer, onder andere omdat niet elke school in aanmerking komt voor de landelijke regeling (Gemeente Noordenveld, 2023).

In Limburg is er het eerder genoemde project Gezonde Basisschool van de Toekomst. Het begon hier bij twee scholen met maaltijden, waarbij het geld komt van een combinatie van de Provincie, gemeenten, de Universiteit van Maastricht, verschillende bedrijven en een ouderbijdrage. Wanneer deze ouderbijdrage niet betaald kan worden, springen lokale en regionale vangnetten bij om (een deel van) de kosten te dragen, denk bijvoorbeeld aan Stichting Leergeld en het lokale minimabeleid (Hoe bouw je een gezonde basisschool?, 2020).

In een aantal steden wordt er vanuit de gemeente meer geld beschikbaar gesteld voor schoolmaaltijden en een verrijkte schooldag. Dit gebeurt met name in grotere steden als Rotterdam en Den Haag. De basisschool in Zoetermeer, die al een aantal jaar een schoolontbijt en 10-uurtje (fruit) aanbiedt, krijgt de kosten ook volledig vergoed door de gemeente. Dit zal bij hen voortgezet worden, en daarnaast zullen zij het vrijgekomen budget van het Jeugdeducatiefonds gebruiken om extra hierbij een lunch voor de gehele school te organiseren.

5.2 Gewenste situatie

Kortom, in de huidige situatie zijn er veel verschillende potjes die scholen gebruiken voor het bekostigen van de schoolmaaltijden. Het landelijke programma biedt een oplossing en overkoepelt dit, maar veel scholen vallen buiten deze regeling. Ook is dit voor nu slechts een tijdelijke regeling, terwijl veel scholen juist aangeven niet zomaar te kunnen stoppen na dit jaar. Er moet dus gekeken worden naar mogelijkheden voor langdurige, duurzame financiering.

Een mogelijkheid is om hiervoor te kijken naar de landen om ons heen waar al lange tijd schoolmaaltijden gebruikelijk zijn. In alle landen geldt dat het geld vanuit de overheid komt (Europese Commissie, 2021; Van Bergen et al., 2020). In Zweden en in Finland zijn de maaltijden, als enige EU landen, gratis voor alle kinderen en jongeren, onafhankelijk van inkomen. In Slovenië, Portugal, Italië en Frankrijk zijn de maaltijden ook gesubsidieerd, maar hier wordt om een inkomensafhankelijke eigen bijdrage gevraagd (Europese Commissie, 2021).

Wat voor Nederland de ideale situatie zou zijn, daar opperden geïnterviewden verschillende suggesties voor. Het belangrijkste is dat de ideale oplossing duurzaam is, perspectief biedt, en op lange termijn doorgezet kan worden. Ook is men het erover eens dat de uiteindelijke financiële verantwoordelijkheid bij de overheid moet komen te liggen. Wel is er door een aantal partijen geopperd om dit te

combineren met andere bronnen. Denk bijvoorbeeld aan een combinatie van verschillende ministeries (Onderwijs, Cultuur & Wetenschap; Volksgezondheid, Welzijn & Sport), maar ook lokale overheden (provincies en gemeenten), ouders, en een fonds waar private partijen zich bij aan zouden kunnen sluiten. Op deze manier is er de meeste financiële zekerheid omdat de risico's beperkt zijn wanneer een van de partijen wegvalt. Ook kan er onderscheid gemaakt worden tussen de plekken waar schoolmaaltijden meer of minder nodig zijn wegens armoede. Scholen zouden zelf kunnen besluiten hoe hoog zij de ouderbijdrage willen maken en hoeveel zij daarnaast nodig hebben vanuit landelijke potjes, afhankelijk van hun inschatting van de draagkracht van ouders. Een andere suggestie is dat alle scholen gratis lunch zouden moeten aanbieden, en dat er daarnaast, op de scholen waar dat nodig is, ook ontbijt vergoed zou moeten worden.

Wat hierbij niet vergeten moet worden, zijn de economische voordelen van schoolmaaltijden op de lange termijn. Zoals in hoofdstuk 1 benoemd is in Zweden elke kroon die ingezet werd voor schoolmaaltijden, vier keer terugverdiend. Bij een goede uitvoering kunnen schoolmaaltijden dus ook geld opleveren en gezien worden als een investering.

Al met al zijn er dus verschillende geldbronnen om schoolmaaltijden te bekostigen. Ook in andere landen zien we verschillen tussen hoe maaltijden gefinancierd zijn en of er een ouderbijdrage is. Wat vaak terug lijkt te komen is dat er budget vanuit de lokale, provinciale en/of landelijke overheid moet zijn, in combinatie met bijvoorbeeld het bedrijfsleven en fondsen, en daarbij een ouderbijdrage voor degenen die zich dit kunnen veroorloven. Aangezien ouders normaliter ook geld aan lunch en eventueel overblijven kwijt zijn, zou dit niet per se meer kosten voor hen hoeven op te leveren. Er kan ook overwogen worden om geen aparte ouderbijdrage te vragen, maar al het geld vanuit de staat te laten komen. Er is dan voor ouders alleen nog een indirecte bijdrage via de belasting.

Wat qua financiering de gewenste situatie is, daar zijn de meningen over verdeeld. Wat in ieder geval belangrijk is, is dat er samenwerking is tussen de verschillende financieringsbronnen. Als die mist, dan is het erg lastig om de financiering van schoolmaaltijden duurzaam op te zetten. Daarbij moeten scholen minder afhankelijk zijn van losse potjes en meer langdurig budget krijgen. Dit vraagt wel om moed en visie vanuit het ministerie om dit op te zetten.

Wat ook kan meespelen in de afweging hoe en door wie schoolmaaltijden gefinancierd zouden moeten worden, is de algemene reden waarom maaltijden aangeboden worden. Wanneer de hoofdrede achter schoolmaaltijden economisch is (bijv. om armoede te bestrijden), kan hier anders naar gekeken worden dan wanneer schoolmaaltijden met name worden ingevoerd vanwege gezondheids- of andere redenen. Hierop zal verder worden ingegaan in het volgende hoofdstuk.

6. Voorwaarde 4: Ter bevordering van de gezonde maatschappij

In de vorige hoofdstukken is ingegaan op de voorwaarden waaraan schoolmaaltijden moeten voldoen voor kansgelijkheid die betrekking hebben op de beleving van het kind en de organisatie voor de school. Hiernaast is er nog een voorwaarde die belangrijk is om echt gelijke kansen te realiseren. Deze voorwaarde heeft meer betrekking op een breder maatschappelijk niveau – om echt gelijke kansen te bevorderen moeten schoolmaaltijden die aangeboden worden uit gezonde voeding bestaan. Dit levert de grootste opbrengsten op, en zorgt ervoor dat de maaltijden uiteindelijk zo opgezet worden dat ze daadwerkelijk succesvol georganiseerd kunnen worden.

6.1 De motivatie achter schoolmaaltijden

In hoofdstuk 2 is al ingegaan op het feit dat de maatschappelijke voordelen van schoolmaaltijden het grootst zijn wanneer de maaltijden uit gezond eten bestaan. Dit geldt op zowel cognitief, economisch, als gezondheidsvlak. Daarnaast is het zelfs zo dat, wil je schoolmaaltijden echt tot gelijke kansen laten leiden, het een voorwaarde is van de maaltijd, dat deze ter bevordering van de gezondheid is. Dit heeft onder meer te maken met de motivatie achter het organiseren van de maaltijd. Er zijn verschillende motivaties te geven om schoolmaaltijden te organiseren. Grofweg is er een onderscheid te maken tussen redenen gerelateerd aan armoede en redenen gerelateerd aan gezondheid. De motivatie achter schoolmaaltijden is erg bepalend voor hoe schoolmaaltijden er in de praktijk uit komen te zien. Het beïnvloedt wat voor eten er aangeboden wordt, maar ook in hoeverre de maaltijden duurzaam geïntegreerd kunnen worden in de schooldag en of de maaltijden uiteindelijk succesvol zijn in het behalen van hun doel.

6.1.1 Armoede als motivatie

Het bestaande landelijke schoolmaaltijdenprogramma is ingevoerd om kinderen die opgroeien in armoede extra te ondersteunen. Hier is echter door meerdere geïnterviewden veel kritiek op geleverd. Zo is er gezegd dat schoolmaaltijden slechts een doekje tegen het bloeden is en geen structurele oplossing voor armoede en/of kansongelijkheid. Daarnaast zouden scholen niet verantwoordelijk moeten zijn voor het oplossen van het armoedeprobleem zoals dat wel gebeurt met de schoolmaaltijden op deze manier. Bovendien werkt de motivatie van armoede stigmatisering in de hand, omdat de kans hierdoor groter is dat slechts een selecte groep leerlingen meedoet aan de schoolmaaltijden in plaats van iedere leerling op elke school (zie ook hoofdstuk 3). Tot slot lijkt het erop dat de schoolmaaltijden zoals deze nu worden georganiseerd als oplossing voor armoede, geen blijvende maatregel zijn. Er is geld beschikbaar gesteld door het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap, omdat er een motie is ingediend dat een maaltijd arme kinderen zou kunnen helpen en gezondheid en kansgelijkheid versterken (Dassen & Paternotte, 2022). Dit landelijke schoolmaaltijdenprogramma is voor nu slechts een tijdelijke oplossing voor de verslechterde economische situatie. Het is nog maar de vraag of het voortgezet wordt als de inflatie afneemt.

6.1.2 Gezondheid als motivatie

Wanneer schoolmaaltijden echter ingevoerd worden om een andere reden, namelijk gezondheid en gezondheidsbewustzijn, dan lijkt het een meer houdbaar en doeltreffend initiatief te zijn. Waar

schoolmaaltijden voor armoede vooral gezien worden als een doekje tegen het bloeden, lijken de maaltijden op het gebied van gezondheid structurele positieve impact te hebben. Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, hebben gezonde schoolmaaltijden positieve gezondheidseffecten op onder andere lengte, BMI en gezondheidsgedrag. Dit is met name het geval wanneer de maaltijden gecombineerd worden met voedsel educatie. Met gezondheid als motivatie is het een logische stap om schoolmaaltijden in te zetten als structurele oplossing gedurende een langere periode, in plaats van ze te zien als tijdelijke oplossing. Ook wordt het stigma rondom maaltijden kleiner wanneer de onderliggende reden gezondheid is in plaats van financiële steun. Onderzoek heeft aangetoond dat leerlingen in dat geval minder schaamte voelen en dat er bovendien meer mensen meedoen (Dalma et al., 2018; Lundborg et al., 2021). Hierdoor wordt het eten op school de norm, waardoor zelfs ook leerlingen die in eerste instantie niet meedoen, bijvoorbeeld omdat hun ouders dat niet willen, uiteindelijk aan willen sluiten, zodat zij niet buiten de groep vallen (Dalma et al., 2018). Wanneer het stigma rondom schoolmaaltijden kleiner wordt en iedereen hierdoor meedoet, hebben maaltijden meer kans om ongelijkheid te verkleinen en dus succesvol te zijn.

Een bijkomend voordeel van schoolmaaltijden wegens gezondheids- in plaats van armoede-gerelateerde redenen is dat deze de kans hebben om zich op de lange termijn terug te verdienen. Zoals in hoofdstuk 2 benoemd kan een gezonde maaltijd positieve effecten hebben op onder andere gezondheid, economie en cognitief. Door alle kinderen te voorzien van een gezonde maaltijd worden toekomstige ziektekosten verlaagd, stijgt het gemiddelde opleidingsniveau, en zijn toekomstige werknemers productiever. Gezonde maaltijden zijn dus uiteindelijk een investering in een gezondere en productievere maatschappij. Zo verdienen de maaltijden zichzelf op de lange termijn meer dan terug.

6.2 Huidige situatie

Momenteel nemen veel kinderen nog wel eens ongezond eten mee naar school. Zo ziet de helft van de leerkrachten dat leerlingen soms junkfood eten tijdens de lunch (DUO Onderwijsonderzoek & Advies, 2022). Ook op de geïnterviewde scholen kwam dit voor, zo werd onder andere genoemd dat er kinderen zijn die koude patat mee kregen. Uit een interview met een basisschooldirecteur kwam naar voren dat dit te maken kan hebben met hoe breed mensen het hebben, maar ook met wat ouders belangrijk vinden:

“Er [kwam] een keer een boze ouder bij mij. Die zei, ik ga over deze kant van de opvoeding van mijn kind. Dat was 1, en 2: ze zegt, het is voor mij veel goedkoper om een pak koekjes te kopen dan om een kilo appels te kopen.”

Uit deze ervaring blijkt dat er verschillende dingen mee kunnen spelen in de keuze van ouders in wat zij hun kinderen meegeven naar school. Hierboven wordt naast een financieel, ook een opvoedkundig aspect genoemd. Deze factoren zouden nog breder getrokken kunnen worden en dit kan gekoppeld worden aan de capability approach van Amartya Sen. Visser en Haisma (2021) beargumenteren dit in hun onderzoek naar eetgewoonten in de Veenkoloniën (een arme regio in Groningen/Drenthe). Volgens hen zijn er voor families in deze regio bij de maaltijd verschillende dimensies die een rol spelen. De belangrijkste hiervan is het hebben van een harmonieuze maaltijd. Dit is belangrijker dan een

gezonde maaltijd. Andere factoren die belangrijk zijn voor een maaltijd zijn o.a. eten om te overleven, ‘normaal’ voedsel eten, en het kind blij maken en voor hen zorgen. Wat verder meespeelt is de capaciteit om überhaupt eten te kopen en bereiden, evenals de kennis van wat gezond eten is (Visser & Haisma, 2021). Er zijn dus veel meer factoren die een rol spelen bij voeding dan enkel gezondheid, en er zijn veel meer motivaties die onder de keuze voor eten kunnen liggen. Met name in gezinnen met een onrustige thuissituatie, heeft men vaak niet de capaciteiten om zich druk te maken om gezondheid– overleven en harmonie hebben hier veel hogere prioriteit.

Wanneer kinderen zelf eten meekrijgen zijn er dus onderlinge verschillen in wat voor eten kinderen meekrijgen en hoe gezond dit is. Naast deze verschillen tussen kinderen, zijn er ook verschillen tussen scholen en andere betrokkenen wat betreft hun mening over het gezondheidsaspect van eten op school. Wanneer er gevraagd werd naar hoe zij keken naar het koppelen van gezondheid aan schoolmaaltijden, zei de een, zolang ze überhaupt te eten krijgen, is het voldoende. Om er ook nog bij te vragen dat de maaltijden gezond zijn, dat vraagt wel heel veel van scholen. Hier zien we dus vergelijkbare mechanismen als bij de thuissituatie: het überhaupt eten is al een uitdaging dus er is niet de ruimte om ook na te denken over het gezondheidsaspect. In dit geval is de motivatie achter de schoolmaaltijd ook duidelijk het verlichten van armoede. Op andere plekken werd hier anders naar gekeken. Zo zeiden sommige scholen juist, als je het gaat organiseren, doe het dan goed. Dit is een mooie gelegenheid om iedereen toegang tot gezonde voeding te geven. Hier komt dus ook veel meer het gezondheidsaspect terug.

Ook in de praktijk is dit verschil zichtbaar: op sommige scholen waar maaltijden georganiseerd worden, wordt hierbij goed opgelet dat het eten voldoet aan bijvoorbeeld de voorwaarden voor gezonde voeding van het Voedingscentrum. Op andere plekken wordt soms wel deels gelet op dat er bijvoorbeeld geen wit brood is, maar vindt men het verder ook geen probleem wanneer er ongezond beleg zoals chocoladepasta op brood gesmeerd wordt. De mate waarin scholen de capaciteit hebben om gezondheid toe te passen, kan ook gekoppeld worden aan wat in de vorige hoofdstukken besproken is. Wanneer scholen de mensen en middelen hebben om maaltijden goed en langdurig te kunnen organiseren, is er voor hen ook meer ruimte om gezondheid hierin mee te nemen.

De verschillen in uitvoering en motivatie van scholen hangen ook samen met degene die de maaltijden op een school organiseert. Deze persoon wordt vaak (al dan niet onbewust) beïnvloed wordt door zijn of haar eigen voorkeuren. Wanneer deze persoon duurzaamheid belangrijk vindt zal het eten duurzamer zijn, wanneer deze persoon gezondheid belangrijk vindt dan zal het aanbod gezonder zijn. De kans is ook groter dat een school gezondheid als motivatie achter schoolmaaltijden ziet wanneer er iemand is die dit belangrijk vindt. In de huidige situatie zien we dat op plekken waar dit belangrijk geacht wordt, scholen het ook voor elkaar krijgen om maaltijden op een gezonde manier aan te bieden. Dit blijkt bijvoorbeeld bij de Gezonde Basisschool van de Toekomst, waar gezondheid een integraal aspect van het concept is. Maar ook op andere plekken, zoals de eerdergenoemde school in Oude Pekela, worden de maaltijden volledig gezond aangeboden. Bij de scholen waar gezondheid niet de hoofdreden was, maar waar maaltijden aangeboden worden om bijvoorbeeld de gevolgen van armoede tegen te gaan, is vaker te zien dat het gezondheidsaspect minder aandacht krijgt.

6.3 Gewenste situatie

Waar de geïnterviewden van mening verschilden wat betreft het belang van gezondheid in het huidige schoolmaaltijdenprogramma verschilden, waren bijna allen het wel eens over wat de ideale situatie voor hen zou zijn: een gezonde maaltijd voor iedereen. Kortom: op de lange termijn zien alle geïnterviewden structurele schoolmaaltijden voor zich met gezondheid als voornaamste motivatie. Bij het schetsen van deze situatie werd vaak verwezen naar andere landen of het project van de Gezonde Basisschool van de Toekomst.

Voor sommigen was het wel lastig om deze gewenste situatie organisatorisch voor zich te zien. Er werden zowel hindernissen op schoolniveau gezien (waarop is ingegaan in hoofdstuk 4), als hindernissen op grotere, landelijke schaal. Zo zei een van de geïnterviewden het volgende:

“Als wij dit landelijk goed in zouden richten, hoeveel kosten je dan bespaart aan bijvoorbeeld zorg... Maar elke euro investeren in preventie durven ze niet. Dat vraagt om een stukje visie en beleid. Onze overheid werkt zo dat ze kijken naar de komende termijn van 4 jaar waarin ze moeten scoren. Maar voor een gezonde generatie en gelijke kansen moet je een stip verder zetten dan 4 jaar.”

Deze persoon is dus sceptisch over hoe we politiek gezien tot een situatie komen van landelijke financiering van schoolmaaltijden. Wel wordt ook weer verwezen naar de maatschappelijke opbrengsten van schoolmaaltijden op de langere termijn.

Kortom, gezonde maaltijden hebben hogere maatschappelijke opbrengsten hebben dan ongezonde maaltijden. Ook verkleinen gezonde maaltijden kansenongelijkheid omdat de opbrengsten groter zijn voor kinderen uit armere gezinnen (zie hoofdstuk 2). Het lijkt zelfs zo te zijn dat gelijke kansen een *voorwaarde* zijn voor het vergroten van gelijke kansen: wanneer schoolmaaltijden niet worden georganiseerd met gezondheid als motivatie zijn zij een minder doeltreffende en geen houdbare maatregel.

7. Conclusie

Schoolmaaltijden zijn een actueel en veel bediscussieerd onderwerp in Nederland. Zowel vanwege armoede- als wegens gezondheidsredenen wordt erover gesproken of scholen maaltijden zouden moeten verstrekken. Ook zijn er steeds meer scholen die maaltijden aanbieden, onder meer vanwege landelijk beschikbaar budget. In dit rapport zijn schoolmaaltijden verder onderzocht door de literatuur in te duiken, en daarnaast interviews te houden met verschillende basisscholen en andere betrokken partijen. Dit om uiteindelijk antwoord te geven op de centrale vraag: Onder welke voorwaarden helpen schoolmaaltijden voor gelijke kansen voor leerlingen in het basisonderwijs?

Om deze vraag te beantwoorden is eerst uiteengezet wat schoolmaaltijden opleveren en hoe dit kan leiden tot meer kansengelijkheid. Op sociaal vlak zorgen maaltijden in de klas voor meer gelijkheid en een betere sfeer en solidariteit. Op gezondheidsniveau leiden maaltijden tot een betere gezondheid en, in het geval van gezonde maaltijden, ook tot gezonder voedingsgedrag. Op cognitief niveau zorgen schoolmaaltijden voor een betere concentratie, meer energie en een hoger opleidingsniveau. Op economisch vlak verlicht maaltijdverstrekking op scholen de kosten voor ouders en zorgt het daarnaast voor een toename van toekomstig inkomen. Deze voordelen kunnen leiden tot meer kansengelijkheid doordat alle kinderen hetzelfde (gezonde) eten krijgen, net als dezelfde kansen om zich in de klas te concentreren. Tot slot lijkt een aantal van de positieve effecten van schoolmaaltijden (waaronder een stijging van toekomstig inkomen) extra groot te zijn voor kinderen uit de armste gezinnen. Deze nivellerende werking betekent dat verschillen kleiner zullen worden en er meer gelijkheid is.

Uit de literatuur is dus gebleken dat schoolmaaltijden positieve opbrengsten kunnen hebben en kunnen leiden tot meer gelijke kansen. Vervolgens is er verder gekeken naar wat de voorwaarden zijn waaronder er daadwerkelijk meer gelijke kansen zijn. Hiervoor is naast de literatuur ook gebruik gemaakt van de ervaringen van geïnterviewden. Hieruit zijn uiteindelijk meerdere voorwaarden gekomen die ervoor zorgen dat de maaltijden daadwerkelijk wat opleveren voor het kind, de school en de maatschappij.

Ten eerste leiden schoolmaaltijden tot meer kansengelijkheid wanneer deze op alle scholen worden aangeboden en voor alle kinderen. Zo zorgen de maaltijden niet voor gevoelens van schaamte of uitsluiting, kunnen zoveel mogelijk leerlingen ervan gebruik maken en wordt stigmatisering voorkomen. Hiervoor is het wel van belang dat iedere leerling de kans krijgt om toegang te hebben tot schoolmaaltijden, en moet er dus voor gezorgd worden dat een maaltijdenprogramma op elke school opgestart wordt. Om dit te realiseren is het belangrijk dat er goed advies gegeven wordt van bovenaf, dat er van onderaf betrokkenheid en draagvlak is, en dat er daarnaast externe, praktische hulp aanwezig is. Ook moet het programma te allen tijde vrijwillig blijven en nooit dwingend worden.

De tweede voorwaarde om schoolmaaltijden tot kansengelijkheid te laten leiden, is dat deze langdurig en duurzaam georganiseerd kunnen worden. Voor scholen is dit een belangrijke voorwaarde om de maaltijden tot een succes te brengen en het geen tijdelijke oplossing te laten zijn. Hiervoor is het belangrijk dat de mensen en de faciliteiten beschikbaar zijn. Er moet iemand zijn die de verantwoordelijkheid over de organisatie heeft, zodat de schoolmaaltijden scholen geen extra werkdruk opleveren. Dit zou bijvoorbeeld een overkoepelende coördinator kunnen zijn, georganiseerd vanuit lokale overheden. Hiervoor kan het helpen om een blauwdruk te hebben van hoe de organisatie

het best opgepakt te worden. Naast de mensen hebben scholen ook middelen nodig om de maaltijden op te kunnen zetten. Deze benodigde faciliteiten moeten meegenomen worden in de uitwerking van het plan van aanpak.

Een derde voorwaarde, die eveneens belangrijk is om de maaltijden tot een succes te brengen, is dat de financiering duurzaam geregeld is. Op dit moment is er geld beschikbaar vanuit het landelijke programma. Scholen die hier niet voor in aanmerking komen, of die al langer maaltijden organiseren, gebruiken allerlei verschillende potjes om het eten te kunnen faciliteren. Voor een succesvolle, duurzame organisatie is het nodig dat er voor alle scholen financiële middelen beschikbaar zijn die toekomstperspectief bieden. Een van de suggesties hiervoor is een combinatie van geld uit het ministerie, lokale overheden, scholen, bedrijven en fondsen. Daarbij zou een ouderbijdrage, eventueel afhankelijk van inkomen, gevoegd kunnen worden.

Een laatste voorwaarde voor schoolmaaltijden om gelijke kansen te bevorderen is dat de maaltijden gezond moeten zijn. Het maakt uit of schoolmaaltijden om financiële of gezondheidsredenen ingevoerd wordt. Wanneer maaltijden gezond zijn en dit een motivatie erachter is, zijn de maatschappelijke voordelen het grootst en is de kans op duurzaam en doeltreffend resultaat groter. Door in te zetten op goed gezonde maaltijden en voedingsbewustzijn investeren we in een toekomst waarbij iedereen mee kan doen in de maatschappij, kinderen lekkerder in hun vel zitten en opgroeien tot gezondere mensen. En dat betaalt zich op de langere termijn terug.

Al met al is het duidelijk wat er nodig is om schoolmaaltijden te laten bijdragen aan kansengelijkheid. Er zijn langdurige, gezonde maaltijden nodig voor alle kinderen op alle scholen. Het is nodig om aan deze voorwaarden te voldoen, wil je ervoor zorgen dat schoolmaaltijden echt nuttig zijn. En dat vraagt de politiek om keuzes te maken in de juiste richting.

Referenties

Aerstrup, A. K., Jørgensen, T. S., Jørgensen, S. E., Hoelscher, D. M., Due, P., & Krølner, R. (2015). Implementation of strategies to increase adolescents' access to fruit and vegetables at school: Process evaluation findings from the Boost study. *BMC Public Health*, 15(1), 1-16.

Algemeen Dagblad (2022). Gratis schoolmaaltijden voor kwetsbare leerlingen: 'Ze zijn energiever en doen beter mee in de klas'. Geraadpleegd van https://www.ad.nl/den-haag/gratis-schoolmaaltijden-voor-kwetsbare-leerlingen-ze-zijn-energiever-en-doen-beter-mee-in-de-klas~aa539e5a/?cb=d16d4f432de1c50add606d6ba81d0f74&auth_rd=1.

Aliyar, R., Gelli, A., & Hamdani, S. H. (2015). A review of nutritional guidelines and menu compositions for school feeding programs in 12 countries. *Frontiers in public health*, 3, 148.

Bartelink, N. H. M., Van Assema, P., Jansen, M. W. J., Savelberg, H. H. C. M., Moore, G. F., Hawkins, J., & Kremers, S. P. J. (2019a). Process evaluation of the healthy primary School of the Future: the key learning points. *BMC Public Health*, 19(1), 1-15.

Bartelink, N., van Assema, P., Kremers, S., Savelberg, H., Gevers, D., & Jansen, M. (2019b). Unravelling the effects of the Healthy Primary School of the Future: For whom and where is it effective?. *Nutrients*, 11(9), 2119.

Bartelink, N. H., Van Assema, P., Kremers, S. P., Savelberg, H. H., Oosterhoff, M., Willeboordse, M., ... & Jansen, M. W. (2019c). One-and two-year effects of the Healthy Primary School of the Future on children's dietary and physical activity behaviours: A quasi-experimental study. *Nutrients*, 11(3), 689.

Blokhuis, P. (2020). Gezonde schoollunch en beweegaanbod [Kamerbrief]. Geraadpleegd van <https://open.overheid.nl/repository/ronl-40a6b595-4b2e-4c15-a9ff-4b0b7101176d/1/pdf/kamerbrief-over-gezonde-schoollunch-en-beweegaanbod.pdf>.

Bremer, F. (2023). Maaltijdbonnen voor middelbare scholier met weinig geld. *RTL Nieuws*. Geraadpleegd van <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5374586/kabinet-geeft-maaltijdbonnen-aan-middelbare-scholier-met-weinig>.

Bütikofer, A., Mølland, E., & Salvanes, K. G. (2018). Childhood nutrition and labor market outcomes: Evidence from a school breakfast program. *Journal of Public Economics*, 168, 62–80. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2018.08.008>

Dalma, A., Kastorini, C. M., Zota, D., Veloudaki, A., Petralias, A., Yannakoulia, M., & Linos, A. (2016). Perceptions of parents and children, participating in a school-based feeding programme in disadvantaged areas in Greece: A qualitative study. *Child: Care, health and development*, 42(2), 267-277.

Dassen, L., & Paternotte, J. (2022). Motie van de leden Dassen en Paternotte over het bieden van een maaltijd op school expliciet als optie toevoegen aan de investeringen in de rijke schooldag [Motie]. Geraadpleegd van <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2022D37147>.

De Gezonde Basisschool van de Toekomst (2023). Wat is GBT? Geraadpleegd van <https://www.degezondebasisschoolvandetoekomst.nl/over-gbt/wat-is-gbt/>.

DUO Onderwijsonderzoek & Advies (2022). *Rapportage: Gezonde School: Eten op school*. <https://www.duo-onderwijsonderzoek.nl/wp-content/uploads/2023/01/Rapportage-Pointer-december-2022.pdf>.

Cardoso, S. G., Truninger, M., Ramos, V., & Augusto, F. R. (2019). School meals and food poverty: Children's views, parents' perspectives and the role of school. *Children & Society*, 33(6), 572-586.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2023). Jeugd met overgewicht. Geraadpleegd van <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/81565NED/table?ts=1553851467369>.

European Commission (2021). *Provision of school meals across the EU: An overview of rationales, evidence, facilitators and barriers*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6bc95ea5-4046-11ec-89db-01aa75ed71a1/language-en>.

Europees schoolfruit en -groente programma (n.d.). Over EU-schoolfruit. Geraadpleegd van <https://www.euschoolfruit.nl/nl/schoolfruit/over-eu-schoolfruit.htm>.

Fang, G., & Zhu, Y. (2022). Long-term impacts of school nutrition: Evidence from China's school meal reform. *World Development*, 153, 105854.

Gemeente Noordenveld (2023). Ontbijt voor ieder kind verlengd tot zomer. Geraadpleegd van <https://www.noordenveld.nl/ontbijt-voor-ieder-kind-verlengd-tot-zomer>.

Gregorič, M., Pograjc, L., Pavlovec, A., Simčič, M., & Blenkuš, M. G. (2015). School nutrition guidelines: overview of the implementation and evaluation. *Public health nutrition*, 18(9), 1582-1592.

Hahnrahts, M. T. H., Willeboordse, M., Jungbauer, A. D. H. M., de Gier, C., Schouten, C., & van Schayck, C. P. (2021). "Mummy, Can I join a sports club?" A qualitative study on the impact of health-promoting schools on health behaviours in the home setting. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(22), 12219. MDPI AG. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph18221221>

Hinrichs, P. (2010). The effects of the national school lunch program on education and health. *Journal of Policy Analysis and Management*, 29(3), 479–505.

Hoe bouw je een gezonde basisschool? (2020). Financiën. Geraadpleegd van <https://www.hoebouwjeeengezondebasisschool.nl/>.

Illøkken, K. E., Johannessen, B., Barker, M. E., Hardy-Johnson, P., Øverby, N. C., & Vik, F. N. (2021). Free school meals as an opportunity to target social equality, healthy eating, and school functioning: Experiences from students and teachers in Norway. *Food & Nutrition Research*, 65. doi: 10.29219/fnr.v65.7702

Jeugdeducatiefonds (2023). Evaluatie boterhammenbar: Ontbijt, lunch of een andere vorm van eten op school. Geraadpleegd van <https://www.jeugdeducatiefonds.nl/files/1845/evaluatieonderzoek+boterhammenbar.pdf>.

Lundborg, P, Rooth, D. O., & Alex-Petersen, J. (2021). Long-term effects of childhood nutrition: Evidence from a school lunch reform. *Review of Economic Studies*, 89, 876-908. doi:10.1093/restud/rdab028

Meijer, R. (2022). Minister Wiersma breekt met beleid voorganger Slob: Extra onderwijsgeld mag toch twee jaar langer worden besteed. *De Volkskrant*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/minister-wiersma-breekt-met-beleid-voorganger-slob-extra-onderwijsgeld-mag-toch-twee-jaar-langer-worden-bested~b7cee1ba/>.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (n.d.). Nationaal Programma Onderwijs: Interventies kiezen in het funderend onderwijs (menukaart). Geraadpleegd van <https://www.nponderwijs.nl/po-en-vo/aan-de-slag/menukaart>.

Moffat, T., & Thrasher, D. (2016). School meal programs and their potential to operate as school-based obesity prevention and nutrition interventions: Case studies from France and Japan. *Critical Public Health*, 26(2), 133-146.

NOS (2022). Gratis ontbijt op basisscholen met veel kwetsbare leerlingen. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2447070-gratis-ontbijt-op-basisscholen-met-veel-kwetsbare-leerlingen>

NOS (2023). Geen rammelende maag in de klas: Vier vragen over gratis schoolmaaltijden. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2469382-geen-rammelende-maag-in-de-klas-vier-vragen-over-gratis-schoolmaaltijden>.

Oosterhoff, M., Van Schayck, O. C., Bartelink, N. H., Bosma, H., Willeboordse, M., Winkens, B., & Joore, M. A. (2020). The short-term value of the “Healthy Primary School of the Future” initiative: A social return on investment analysis. *Frontiers in Public Health*, 401.

Oostindjer, M., Aschemann-Witzel, J., Wang, Q., Skuland, S. E., Egelanddal, B., Amdam, G. V., ... & Van Kleef, E. (2017). Are school meals a viable and sustainable tool to improve the healthiness and sustainability of children’s diet and food consumption? A cross-national comparative perspective. *Critical reviews in food science and nutrition*, 57(18), 3942-3958.

Osowski, C. P., & Fjellström, C. (2019). Understanding the ideology of the Swedish tax-paid school meal. *Health Education Journal*, 78(4), 388-398.

Pellikka, K., Manninen, M., & Taivalmaa, S. L. (2019). School meals for all: School feeding: Investment in effective learning: Case Finland. *Ministry for Foreign Affairs of Finland and Finnish Agency for Education*.

Persson Osowski, C., Göranzon, H., & Fjellström, C. (2010). Perceptions and memories of the free school meal in Sweden. *Food, Culture & Society*, 13(4), 555-572.

Pointer (2023). Heeft het broodtrommeltje zijn langste tijd gehad? [TV-uitzending]. KRO NCRV. Geraadpleegd van <https://pointer.kro-ncrv.nl/heeft-het-broodtrommeltje-zijn-langste-tijd-gehad>.

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2023. Schoolfruit en -groenten. Geraadpleegd van <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/schoolfruit-en-groenten>.

Rode Kruis (2022). Steeds meer mensen redden het niet en wij breiden onze voedselhulp in Nederland uit. Geraadpleegd van <https://www.rodekruis.nl/nieuwsbericht/steeds-meer-mensen-redden-het-niet-en-wij-breiden-onze-voedselhulp-in-nederland-uit/>.

RTV Noord (2022). In Oude Pekela krijgen schoolkinderen al dik een jaar dagelijks vers fruit en een lunch. Geraadpleegd van <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/962015/in-oude-pekela-krijgen-schoolkinderen-al-dik-een-jaar-dagelijks-vers-fruit-en-een-lunch>.

Sabinsky, M. S., Toft, U., Sommer, H. M., & Tetens, I. (2019). Effect of implementing school meals compared with packed lunches on quality of dietary intake among children aged 7–13 years. *Journal of nutritional science*, 8: e3.

Schoolmaaltijden (2023). Handleiding NCO-Rapportage voor scholen. Geraadpleegd van <https://schoolmaaltijden.nl/wp-content/uploads/2023/04/Handleiding-NCO-rapportage-voor-scholen.pdf>.

Renkema, M. (2023). Scholieren de Esborg maken broodnodige ontbijtjes klaar voor Noordenveldse kinderen. *RTV Drenthe*. Geraadpleegd van <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/15322064/scholieren-de-esborg-maken-broodnodige-ontbijtjes-klaar-voor-noordenveldse-kinderen>.

Van Bergen, G., Vingerhoeds, M., Dijkstra, C., & Van Kleef, E. (2020). Schoollunches in Europa: Een verkenning van de praktijk rondom schoollunches in het primair onderwijs in Europa. Geraadpleegd van <https://etenopschool.org/wp-content/uploads/2017/09/Rapport-2111-Schoollunches-in-Europa.pdf>.

Van Giessen et al. (2020). *Gezonder op de basisschool. Schoollunches en meer bewegen: Een verkenning naar draagvlak, haalbaarheid, betaalbaarheid en impact*. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

Van Run, S., Van Schayck, O., Urlings, E., Coppens, K., Winkens, B., & Willeboordse, M. (2020). Pesten op 'De Gezonde Basisschool van de Toekomst': Een exploratief onderzoek. *Pedagogiek*, 40(1), 97-117.

Vingerhoeds et al., 2020. Eten op school: Samen gezond lunchen op school. Geraadpleegd van <https://www.etenopschool.org/>.

Visser, S. S., & Haisma, H. (2021). Fulfilling food practices: applying the capability approach to ethnographic research in the Northern Netherlands. *Social Science & Medicine*, 272. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.113701>

Wiersma, D. (2023). Stand van zaken Programma Schoolmaaltijden [Kamerbrief]. Geraadpleegd van <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-d93816d829e95a264ea45cde613b9e033a243056/pdf>.

Willeboordse, M., Bartelink, N. H. M., van Assema, P., Kremers, S. P. J., Savelberg, H. H. C. M., Hahnrahts, M. T. H., ... & Jansen, M. W. J. (2022). Battling the obesity epidemic with a school-based intervention: Long-term effects of a quasi-experimental study. *Plos one*, 17(9), e0272291.

Yu, B., Lim, H., & Kelly, S. (2019). Does receiving a school free lunch lead to a stigma effect? Evidence from a longitudinal analysis in South Korea. *Social Psychology of Education*, 22, 291-319.

Zheng, X., Ren, J., Chen, D., & Fang, X. (2022). School feeding and children's noncognitive skills: Evidence from the Nutrition Improvement Program in rural China. *Applied Economics*, 1-20.